

ГРАМАТИКА

УДК 81'367.04

М.В. Балко

ОСНОВНІ СЕМАТИЧНІ ВИЯВИ УКРАЇНСЬКИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ МОДЕЛІ «ІМЕННИК₁ + ПРИЙМЕННИК + ІМЕННИК₂ У ФОРМІ РОДОВОГО ВІДМІНКА»

У статті розглядається семантика словосполучень сучасної української мови, побудованих за схемою «іменник₁ + прийменник + іменник₂ у формі родового відмінка». Проаналізовано різні вияви загальної атрибутивної, об'єктної й обставинної семантики таких словосполучень.

Ключові слова: словосполучення, семантика, атрибутивна семантика, об'єктна семантика, обставинна семантика.

Балко М.В. Основные семантические разновидности украинских словосочетаний модели «имя существительное₁ + предлог + имя существительное, в форме родительного падежа». *В статье рассматривается семантика словосочетаний современного украинского языка, построенных по схеме «имя существительное₁ + предлог + имя существительное₂ в форме родительного падежа». Проанализированы разновидности общей атрибутивной, объектной и обстоятельственной семантики таких словосочетаний.*

Ключевые слова: словосочетание, семантика, атрибутивная семантика, объектная семантика, обстоятельственная семантика.

Balko M.V. The basic semantic types of the Ukrainian word-combinations of the model «noun₁ + preposition + noun₂ in the form of genitive». *In the article the semantics of word-combinations of the modern Ukrainian language built according to a model «noun₁ + preposition + noun₂ in the form of genitive» is investigated. The types of general attributive, object and adverbial semantics of such word-combinations are analyzed.*

Keywords: word-combination, semantics, attributive semantics, object semantics, adverbial semantics.

Дослідження словосполучень сучасної української мови має багаторічну історію, проте й досі багато питань, пов'язаних із їх систематизацією, залишаються дискусійними. Вивчення семантичних виявів словосполучень різних формально-структурних моделей належить до таких недостатньо опрацьованих питань сучасного українського теоретичного синтаксису. Семантика певних структурних типів словосполучень досліджувалася такими вченими, як І. Арібжанова, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, Т.Н. Молошна, Г.М. Удовиченко, Н.Ю. Шведова, проте наразі описані семантичні вияви далеко не всіх моделей словосполучень.

Мета нашої статті – проаналізувати семантику словосполучень сучасної української літературної мови, побудованих за схемою «іменник₁ + прийменник + іменник₂ у формі родового відмінка», визначивши їхні конкретні семантичні вияви.

Модель словосполучень «іменник₁ + прийменник + іменник₂ у формі родового відмінка» є надзвичайно продуктивною в сучасній українській мові, а тому значення сполук такої моделі може бути різноманітним.

Загальна атрибутивна семантика прийменникових словосполучень з родовим відмінком може бути представлена такими виявами:

Власне атрибутивне значення. Найбільш типовими для таких словосполучень є первинні прийменники *від, до, з-під*, пор.: *пляшка від молока, футляр від скрипки, коробка від іграшок, відданість до самопожертви, рішучість до азарту, любов до смерті, погляд з-під лоба, банка з-під варення, коробка з-під цукерок, дівка з-під огірків* і под. Проте власне атрибутивне значення можуть мати й словосполучення з вторинними прийменниками типу *з приводу, з питань, щодо, із супроводом, в опозиції до, на грані, на межі, на рубежі, у галузі, у питаннях про, у формі, у тон, у стані, пам'яті* (пор., *суперечка з питань мистецтва, розмова з приводу чемпіонату, домовленість щодо продажу квартири, виступ із супроводом оркестру, політик в опозиції до влади, люди на грані божевілля, події на рубежі століть, дослідження в галузі фізики, незгода в питаннях про мистецтво, світильник у формі зірки, краватка в тон куртки, вечір пам'яті І. Франка, людина в стані алкогольного сп'яніння*).

Яскраво атрибутивна семантика виявляється у випадку, якщо один з компонентів (найчастіше стрижневий) співвідноситься з прикметником, пор.: *відданість до самопожертви* → *відданий до самопожертви, рішучість до азарту* → *рішучий до азарту* або *пляшка від молока* → *молочна пляшка*. Прийменник у іменниково-іменникових словосполученнях, виступаючи носієм семантико-синтаксичного відношення, частково перебирає на себе функції, які в безприйменникових сполуках виконують безпосередньо словозмінні форманти [1: 41; 2: 225].

Частина предмета і весь предмет (партитивне значення). Найчастіше це конструкції з прийменником *від*, наприклад, *колесо від карети, гудзик від сорочки, ніжка від стола, кришка від каструлі* і под. Такі словосполучення синонімічні безприйменниковим сполукам (пор.: *колесо карети, ніжка стола* тощо) і легко трансформуються в них. Т.Н. Молошна зауважує, що словосполучення з прийменником *від* у цьому значенні «частково розвантажують дуже багатозначну модель з безприйменниковим родовим відмінком» [3: 62]. До цієї групи можна зарахувати й словосполучення з первинними прийменниками *з (із, зі, зо), серед, з-посеред, з-серед* або вторинними – *з ряду, з числа, із середовища*, що виражають видільні відношення, наприклад, *розділ з роману, арія з опери, доповідачі з-посеред найкращих фахівців, заняття з ряду спеціальних дисциплін, жінки із середовища селян, відмінники з числа учнів шостого класу* і под. Деякі з таких словосполучень, як і сполуки з прийменником *від*, синонімічні конструкціям з родовим відмінком без прийменника, які виражають відношення частини до цілого, і можуть трансформуватися в них (пор., *розділ з роману* → *розділ роману*). Проте більшість сполук з прийменником *з (із, зі, зо)*, що виражають видільні відношення, не допускають такої трансформації (пор., **арія опери, *цитата книги, *відмінники числа учнів, *жінки середовища селян*).

Походження, джерело предмета або особи. Залежно від значення істоти або неістоти підпорядкованого іменника, можна виділити дві підгрупи таких конструкцій: а) словосполучення, у яких залежний компонент позначає неістоту (пор., *дим від сигарети, враження від поїздки, користь від читання, іммігрант зі Сходу, пацієнт з лікарні, апельсини з Марокко* тощо); б) словосполучення, у яких залежний компонент позначає істоту (пор., *лист від матері, подарунок від колег* і под.). Словосполучення як першої, так і другої підгрупи допускають досить різноманітні трансформації в інші непередикативні та передикативні конструкції. Пор.: *апельсини з Марокко* → *марокканські апельсини, дим від сигарети* → *дим сигарети* → *сигаретний дим* → *сигарета димить; користь від читання* → *читання корисне* → *читання приносить користь; доручення від начальника* → *доручення начальника* → *начальникове доручення* → *начальник доручив* і под.

Призначення. У групі словосполучень із цією семантикою можна виділити конструкції з прийменниками *від, проти* і сполуки з прийменником *для*. Словосполучення з прийменниками *від, проти* є синонімічними, тому послідовно трансформуються одне в одного (пор., *ліки від кашлю* → *ліки проти кашлю, засіб від шкідників* → *засіб проти шкідників* тощо). Семантика призначення властива також і словосполученням з прийменником *для*, наприклад, *чашка для чаю, місія для інвалідів, корм для котів, концерт для скрипки* і под. Деякі з таких словосполучень можуть трансформуватися в іменниково-прикметникові сполуки (*чашка для чаю* → *чайна чашка, театр для дітей* → *дитячий театр*). У деяких випадках, якщо стрижневим компонентом є абстрактний іменник, семантика призначення набуває відтінку об'єктності (пор., *небезпека для дитини, значення для історії, загадка для вчених* і под.).

Семантика призначення може виражатися й у словосполученнях аналізованої моделі, що містять вторинні прийменники з *метою, в ім'я, в інтересах, на благо, на виконання, на відзнаку, на доказ, на заміну, на захист, на здобуття, на знак, на ознаменування, на підтвердження, у рахунок* та ін., пор.: *посилення заходів безпеки з метою запобігання, брехня в ім'я порятунку, праця на благо суспільства, заходи на виконання розпорядження, вечірка на відзнаку ювілею, промова на захист демократії, автореферат на здобуття наукового ступеня, голодування на знак протесту, ода на ознаменування перемоги, продаж активів у рахунок погашення боргу* і под.

Матеріал, з якого зроблено предмет, наприклад, *келих із кристалю, скульптура з гіпсу, шуба з норки, настоянка з евалінта* і под. Деякі з таких словосполучень можуть трансформуватися в іменниково-прикметникові сполуки (пор., *келих з кристалю* → *кришталевий келих, шуба з норки* → *норкова шуба, варення зі смородини* → *смородинове варення* тощо).

Склад, наповнення, наприклад, *загін із студентів, гірлянди з троянд, салат із фруктів* і под. Деякі з таких утворень, як і конструкції попередньої групи, трансформуються в іменниково-прикметникові сполуки (*загін із студентів* → *студентський загін, салат із фруктів* → *фруктовий салат* і под.).

Відсутність в особи або предмета чого-небудь. Найбільш типовими конструкціями цієї семантики є словосполучення з прийменником *без*, про-

те також можуть бути сполуки з вторинними прийменниками *без використання, без застосування, без супроводу*, наприклад *лист без підпису, оркестр без диригента, стілець без ніжки, людина без ока, дослід без застосування техніки, діти без супроводу дорослих* тощо. Деякі словосполучення розглядуваної моделі допускають трансформації в іменниково-прикметникові конструкції (пор., *людина без язика* → *без'язика людина, хлопець без ноги* → *безногий хлопець, лист без підпису* → *непідписаний лист* і под.).

Суб'єктне значення. Модель прийменникових словосполучень із залежним іменником у формі родового відмінка, що виражає суб'єктне значення, не є поширеною. Такі сполуки вживаються переважно в офіційно-діловому стилі мовлення та містять у своєму складі вторинні прийменники у виконанні, в особі, з погляду, за участю, пор.: *Міністерство юстиції України в особі Міністра юстиції України, матч за участю команд Вищої ліги* і под.

Семантика причини, яку можуть виражати як первинні (*від, за*), так і вторинні (*з причини, з вини, з нагоди, з примхи, за браком, за велінням, за наказом, на основі, на ґрунті, на підставі*) прийменники, наприклад *радість від успіху, смерть від хвороби, суперечка за місця в автобусі, помилка з вини сусіда, запрошення з нагоди ювілею, образа з примхи дівчини, неможливість прийти за браком часу, одруження за велінням серця, твердження на підставі аргументів* і под. Стрижневий компонент таких словосполучень семантично співвідноситься з дієсловом, тому ці конструкції повторюють структуру дієслівних словосполучень (пор., *померти від хвороби, сперечатися за місця в автобусі, помилитися з вини сусіда, одружитися за велінням серця* і под.).

Для родового відмінка залежного іменника (як у безприйменникових, так і в прийменникових конструкціях) об'єктне значення є дуже органічним. Я.М. Степаненко наголошує на тому, що «родовий і знахідний відмінки є ядерними репрезентантами об'єктних відношень в українській мові» [4: 9]. Загальна об'єктна семантика прийменникових словосполучень з родовим відмінком може бути представлена такими виявами:

Значення непрямого об'єкта, наприклад, *відмова від їжі, захист від сонця, відхилення від правил* і под. Як видно з наведених прикладів, стрижневим компонентом у таких конструкціях виступає девербатив, усе словосполучення дублює структуру дієслівних словосполучень, тому дуже легко здійснюються трансформації типу *відмова від їжі* → *відмовлятися від їжі, захист від сонця* → *захищатися від сонця* тощо. Прийменник у словосполученнях зі значенням непрямого об'єкта може бути й вторинним. Пор., наприклад, сполуки з прийменниками *на адресу (лист на адресу магазину), на додаток до (хвороба на додаток до всіх бід), у якості (чоловік у якості представника), щодо, стосовно (зауваження щодо виступу), у виконанні (участь у виконанні завдання), у царині, у сферу, у галузь (застосування в царині філософії, інвестиції у галузь виробництва)*. У цій групі, на нашу думку, варто розглядати також словосполучення з прийменниками *для, задля, заради* і под., у яких значення непрямого об'єкта поєднується із семантикою призначення, пор.: *подвиг заради Батьківщини, праця задля людства*.

Інструментальне значення. Словосполучення цієї семантики містять у своєму складі вторинні прийменники *за допомогою, із застосуванням, за рахунок, засобами, методами, шляхом* і под. Такі конструкції вживаються переважно в текстах наукового стилю мовлення, наприклад, *дослід з допомогою мікроскопа, дослідження методом дедукції, вивчення із застосуванням новітніх технологій, вивчення шляхом порівняння* і под. Переважна більшість таких сполук співвідносні з дієслівними словосполученнями та легко трансформуються в них, пор.: *дослід з допомогою мікроскопа* → *досліджувати (здійснювати дослід) з допомогою мікроскопа, вивчення із застосуванням новітніх технологій* → *вивчати із застосуванням новітніх технологій, вивчення шляхом порівняння* → *вивчати шляхом порівняння*.

Порівняльне значення, яке переважно виражається вторинними прийменниками *за зразком, на зразок, на кшталт, типу, на відміну від, у подоби, у контраст до*, пор.: *соціальні мережі на зразок «Коннекту», поточні витрати на кшталт придбання нерухомості, намір приймати послів за прикладом князів Київської Русі, думка в контраст до наведених аргументів*.

Значення врахування / неврахування внутрішніх складових об'єкта, яке найчастіше виражається вторинними прийменниками типу *з урахуванням, за наявності, за винятком, за відсутності*, пор.: *витрати з урахуванням бази розподілу, податковий кодекс з урахуванням пропозицій, здійснення реєстрації за наявності документа, розгляд справи за відсутності відповідача*. Такі словосполучення найбільше представлені в офіційно-діловому стилі мовлення.

Загальна обставинна семантика прийменникових словосполучень з родовим відмінком може бути представлена такими виявами:

Значення часу. Такі словосполучення вживаються переважно в текстах офіційно-ділового й наукового стилів мовлення і містять первинні (*від, до, після*) або вторинні (*з моменту, за часів, на закінчення, наприкінці, напередодні, невдовзі після, безпосередньо після, у роки, у розквіті, у розпалі*) прийменники, наприклад, *вказівка від минулого тижня, відпустка до вересня, зарядка до сніданку, будівництво з моменту підписання договору, карбування грошей за часів Богдана Хмельницького, вечір напередодні Різдва, вечір безпосередньо після святкування, ЗМІ в роки незалежності* і под. Сполуки з прийменником *до* переважно більшістю дублюють структуру дієслівних словосполучень (пор., *відпочивати до вересня, тренуватися до сніданку* тощо). Особливістю конструкцій з прийменником *від* є те, що до їхнього складу часто входить третій компонент, який разом із залежним іменником утворює цілісне (синтаксично зв'язане) словосполучення. Цікавими є трансформації цих словосполучень в іменниково-прикметникові конструкції типу *минулорічний наказ, першотравневе доручення* і под.

Просторове значення. Прийменникові словосполучення з родовим відмінком залежного іменника, що мають загальну просторову семантику, є надзвичайно поширеними в сучасній українській мові. До складу таких конструкцій можуть входити різноманітні прості й складні, первинні й вторинні прийменники: *від, з, із-за, з-над, з-від, з-під, з-позад, біля, близько, коло, край, праворуч від, недалеко від, неподалік, обабіч, в околицях, в оточенні, угору до,*

удаліні від, углиб, убік до, вище від, віддалік від, з іншого (того, цього) боку, згори, ззаду, ззовні, зісподу, за межами, на звороті, на місці, на висоті, на віддалі, на позначці, на захід, на під їзді до, на підступах до та ін. Пор.: *шлях від міста, новини з-за океану, тупіт з-від шляху, вітер з-над моря, постріл з-під дерева, садок коло хати, дошка праворуч від дверей, тополі обабіч дороги, лови в околицях міста, шлях угору до села, хутір удаліні від лісу, комунікації віддалік від населеного пункту, малюнок на звороті листівки, пустир на місці колишніх садиб, село на захід від райцентру, аварія на під їзді до станції, бої на підступах до Києва* тощо. Такі сполуки переважною більшістю дублюють структуру дієслівних словосполучень.

Словосполучення аналізованої моделі з прийменниками *від*, з часто поширюються ще одним компонентом – іменником у формі родового відмінка з прийменником *до*, у (*в*), утворюючи, таким чином, конструкції, що містять у своєму складі цілісні словосполучення. Пор.: *І ввесь ви увага, і ввесь ви зір, і ввесь ви слух, бо читали й чули, що дорога від Севастополя до Ялти повна дивних і зорових, і слухових несподіванок...* (Остап Вишня); *Споконвічна робота Від темна до темна, І немає суботи, І неділі нема* (Л. Талалай); *Воно (почуття) було трохи похоче на ті настрої, які завжди супроводили шкільні нагороди проти великих свят, і на річні переможні переходи з класу в клас* (Т. Осьмачка). Оскільки перелік прийменників, які можуть входити до складу словосполучень розглядуваної моделі з просторовим значенням, великий, ці сполуки часто є синонімічними одне до одного, пор.: *звук з-від сусіднього будинку* → *звук із сусіднього будинку, вітер з-над моря* → *вітер з моря, табуни з-позад війська* → *табуни з-за війська, хмари з-позаду гір* → *хмари з-за гір* і под. Окрім цього, такі словосполучення можуть трансформуватися в дієслівні конструкції, оскільки перший компонент у них часто співвідноситься з дієсловом (пор., *постріл з-під дерева* → *стріляють з-під дерева*).

Значення способу дії. Такі словосполучення містять вторинні прийменники типу *аналогічно до, за аналогією до, відповідно до, за принципом, в обстановці, від імені, за уповноваженням, за зразком, за посередництвом, крізь призму, на очах у, незалежно від*, пор.: *примітки аналогічно до поставленого запитання, поділ війська за принципом десятків і сотень, спорудження церкви Святого Онуфрія за зразком церкви у Лаврові, продаж автомобіля за посередництвом товарної біржі, сприйняття крізь призму моралі*. Переважна більшість словосполучень аналізованої моделі із загальним значенням способу дії дублюють структуру дієслівних сполук, а тому легко в них трансформуються, пор.: *сплата чистини прибутку відповідно до частки державного майна* → *сплачувати чистину прибутку відповідно до частки державного майна, зустріч в обстановці взаєморозуміння* → *зустрічатися в обстановці взаєморозуміння, спорудження церкви Святого Онуфрія за зразком церкви у Лаврові* → *споруджувати церкву Святого Онуфрія за зразком церкви у Лаврові, продаж автомобіля за посередництвом товарної біржі* → *продавати автомобіль за посередництвом товарної біржі*.

Отже, словосполучення моделі «іменник₁ + прийменник + іменник₂ у формі родового відмінка» є надзвичайно поширеними в сучасній українській

літературній мові, вони активно утворюються за посередництва первинних і вторинних, простих, складних і складених прийменників. При цьому семантичні вияви таких синтаксичних конструкцій є різноманітними, що дозволяє їм виявляти широкі трансформаційні властивості.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Загнітко А.П.** Закономірності сполучуваності прийменників зі значенням мети / А.П. Загнітко, Н. Загнітко // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 16. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 38–62.
2. **Лангенбах М.О.** Специфіка семантико-синтаксичної сполучуваності в безприйменникових та прийменникових субстантивних словосполученнях (порівняльний аналіз) / М.О. Лангенбах // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 10. «Проблеми граматики і лексикології української мови» : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 5. – С. 223–225.
3. **Молошная Т.Н.** Субстантивные словосочетания в славянских языках / Т.Н. Молошная. – М. : Наука, 1975.
4. **Степаненко Я.М.** Диференціація об'єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Я.М. Степаненко. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008.